

Jazykový systém a konkrétní promluvy

VILÉM MATHESIUS

Vyjadřovací prostředky dané řeči jsou seskupeny v jejím jazykovém systému. Jazyk jako systém vyjadřovacích a dorozumivacích znaků je abstrakce a má existenci jen ideálně reálnou. Každý z nás, pokud jsme se normálně naučili své mateřštině, má její jazykový systém pevně vstřípen v svém povědomí, ale jako laici si jej uvědomujeme, jen když se někdo jiný proti němu nezvykle prohřeší nebo když s ním sami zápasíme, abychom vyhověli mimořádné vyjadřovací potřebě. V tom má jazykový systém mateřštiny mnoho podobného s mravní konvencí, v níž jsme byli vychováni. Jenže působí v hlavních liniích určitěji, protože se v něm (alespoň u nás a dnes) od malička důkladněji cvičíme. Vždyť (abychom zůstali jen při spontánním výcviku jazykovém) každé promluvení upevňuje v dítěti vědomí jazykového systému praktickou aplikací a takových promluvení má každý dětský den, sotva se dítě naučí mluvit, nejen desítky, nýbrž sta.

Proti jazykovému systému jako abstrakci stojí konkrétní výsledky jednotlivých promluvení – promluvy. V promluvách se realizují vyjadřovací možnosti dané jazykovým systémem po každé k individuálnímu účelu a s individuálním účinkem. Každá promluva má svůj věcný obsah a vyrůstá ze zvláštní situace a v každé se obráží aktuální postoj mluvčího ke skutečnosti, kterou promluva vyjadřuje, a jeho vztah k posluchači, ať skutečnému nebo myšlenému. To platí jak o útržku denního hovoru, tak o úryvku třeba kázání nebo vědeckého výkladu. Všechny čtyři momenty – věcný obsah i situační perspektiva, postoj mluvčího k dané skutečnosti i jeho vztah k posluchači – utvářejí především významovou stránku promluvy, a proto způsob, kterým se v promluvě projevují, nazýváme její významovou výstavbou. Je dobře mít na paměti, že významová výstavba promluvy má leccos zvláštního proti vyjadřovacím možnostem jazykového systému, které jsou v ní realizovány. Rozdíl je dán právě individuální

skutečností, s níž je rozmluva těsně spjata, kdežto jazykový systém jako abstrakce nemá k ní přímý vztah.

Promluvě zaměřené na posluchače říkáme podle její funkce promluva sdělná. Promluvy sdělné jsou v řeči v naprosté převaze a také jazykové systémy jazyků nám známých jsou vybudovány tak, aby odpovídaly potřebám promluv zaměřených na posluchače. Opakem sdělení je výraz neboli exprese, to jest takové vyjádření vnitřního stavu mluvčího, které se děje jen pro vyjádření, často pro úlevu, tedy bez zaměření na posluchače, ba někdy přímo s odporem proti možnému posluchači. Základní rozdíl mezi sdělením a výrazem postihneme, když si vzpomenejte na rozdíl mezi úmyslným pokáráním a káravou poznámkou, která se vám proti vůli vydrala z úst jen proto, že jste nedovedli v sobě dost potlačit nelibost.

Sdělení a exprese se ovšem v řeči zpravidla neobjevují ve formě tak čisté, jako je na jedné straně třeba suše registrující zpráva telegrafní kanceláře a na straně druhé mimoděk uklouzlý jednoslabičný výraz bolesti. Obyčejně se, zejména v živém hovoru, oba momenty, moment sdělný a moment expresivní, dokonale proměšují. Základem konkrétních promluv jest ovšem, jak již bylo řečeno, velkou většinou sdělení, a když výraz expresivní naroste trochu do šíře, nemůže se to stát jinak nežli formou vyrostlou z funkce sdělné. Dokladem mohou být různé způsoby, kterými toho, kdo vzbudil naši nelibost, posíláme k čertu, do horoucích pekel atp. nebo kterými vyslovujeme přání, aby do toho, co nás pohněvalo, uhodil hrom, aby to vzal čert atp. Nic z toho nejsou skutečné výzvy nebo přání myšlená doopravdy, nýbrž jen expresivní vyjádření našeho pobouření, které vzalo na sebe formu výzvového nebo práciho sdělení.

DVA ZÁKLADNÍ PILÍŘE PROMLUVY

Již výše jsme řekli, že promluva jednak zachycuje úseky skutečnosti, které tak upoutaly naši pozornost, že o nich chce-

me něco říci, jednak vyjadřuje náš postoj k této skutečnosti. To jsou dva základní pilíře promluvy a spolu též projevy dvou základních aktů, z nichž promluva vzniká, aktu pojmenovacího neboli označovacího a aktu větotvorného. Naše mluvení je ovšem již do té míry zmechanizováno, že si tyto dva akty zpravidla ani neuvědomujeme. Nejspíš nás na ně upozorní nesnáze, které vzniknou při tom nebo onom aktu, protože je úkol na nás jím vkládaný příliš veliký nebo že jej nedovedeme splnit z příčin patologických.

Obtíže druhu prvního jsou třeba známe každému, kdo se učí cizímu jazyku. Učí-li se mu po slovíčkách, dovede možná označovat v něm věci, ale způsobí mu potíže vyjádřit se o nich pořádnou větou. Učí-li se mu po krátkých větách, dovede třeba těchto vět hbitě užívat, ale zarazí se, když má něco říci o nových věcech. Nejdůležitější je pro nás ovšem skutečnost, že oba tyto akty promluvy se obzvláště také v jazykovém systému. Pozadím aktu označovacího je souhrn pojmenování, která jsou v daném jazyku běžná a která dohromady tvoří jeho slovní zásobu. Pozadím aktu větotvorného jsou větné vzorce, podle nichž se v daném jazyku tvoří věty různých typů, a vůbec všechno, co se obecně týká stavby vět. Podle těchto oblastí si rozdělíme také další naše výklady.

Představíme-li si normální vznik promluvy sdělné o několika slovech podle vzoru zpomaleného filmu v tempu do nemožnosti zvolněném, předchází v něm rozbor dané skutečnosti v úseky jazykově pojmenovatelné nutně před aktem větotvorným, jímž se jednotlivá slova, označující vybrané úseky skutečnosti, uvádějí ve vzájemné vztahy určené větným vzorcem. Proto si promluvíme v kapitolách, které následují, nejdříve o všech důležitých věcech týkajících se jazykového pojmenování a potom teprve o stavbě věty a o tom, co s ní souvisí. Ve vývoji řeči je ovšem věta faktem základním, neboť jejím vytvořením se vlastně projevuje akt vůle, který záleží v rozhod-

nutí, že něco o něčem řekneme. Lze říci, že věta je elementární promluva sdělná, kterou se mluvčí staví aktivně k nějaké skutečnosti. Protože se tvoření vět, má-li být normální, řídí systémem jazyka, o který jde, musí promluva, která chce být skutečnou větou, působit po stránce formální dojmem obvyklosti. Věta má také vždy své přirozené ukončení, jež se zpravidla projevuje takovým pohybem výškové linie hlasu, který ukazuje, že mluvčí řekl všechno, co chtěl větou vyjádřit. Jde o úplnost pouze subjektivní, protože věta jako útvar formální nemusí vyhovovat požadavku úplnosti objektivní, který může klást na její obsah nezáčástně posluchač. Také známka této subjektivní úplnosti patří k podstatným znakům věty.

V nejstarších stupních vývojových, jichž se můžeme dohadovat, byly jednotlivé promluvy pravděpodobně nečleněné útvary, v nichž pojmenování splývalo s větou. Takových útvarů se tu a tam užívá podnes a také z češtiny je můžeme doložit. Když na příklad chceme stručně upozornit na náhlou změnu povětrnosti, která se projevuje vzdáleným hřmáním, stačí k tomu pouhé slovo hřmí nebo bouřka. V dané situaci mají tato slova platnost větnou a říkáme, že jsou to jednočlenné věty tetické, slovesné (hřmí) nebo neslovesné (bouřka). Mluvíme o větách jednočlenných, protože takové věty jsou samy v sobě úplné a nepotřebují doplnění, abychom jim v dané situaci náležitě rozuměli. Na tom nic nemění, že se jednočlenná věta Bouřka shoduje významem se členěnou větou Jde sem bouřka, Blíží se bouřka, Začíná bouřka atp. Tetickými nazýváme takové věty podle toho, že se jimi prostě konstatuje aktuální existence nějakého jevu. Poznáme co nevidět, že jsou také jednočlenné věty jiného typu, jednočlenné věty predikativní.

Jednočlenné věty jsou dnes v češtině a v jazycích jí příbuzných poměrně řídké. Normální věta je věta dvojčlenná, v níž se o něčem nebo o někom něco říká. Takovou dvojčlennou větou je např. upozornění Tatínek už jde. Vnější známkou dvojčlennosti věty je přítomnost podmětu a přísudku. Dvojčlennost nepatří k nutným znakům věty, ale je to jev tak pravidelný, že jazyk vytvořil pro základní část dvojčlenné věty zvláštní mluvnické tvary. Speciálním tvarem pro vyjádření podmětu je v češtině první pád podstatného jména nebo osobního zájmena, popřípadě jiného slova povahy substantivní. Speciálním tvarem pro vyjádření přísudku jsou určité tvary slovesa. Dvojčlenná věta, v níž je přísudek vyjádřen určitým slovesem nebo alespoň obsahuje jako podstatnou část určité sloveso, je dvojčlenná věta slovesná. Jsou však také dvojčlenné věty bez určitého slovesa, dvojčlenné věty neslovesné. Příkladem může být přísloví líná huba holé neštěstí nebo věta z běžného hovoru Tak vy taky na jarmark. Tento typ, jinak

celkem řídký, je obecný v jednom případě, který však vlastně cítíme už jako dvojčlennou větu slovesnou.

Dvojčlennost věty nemusí být vždycky plně vyjádřena. Zůstává někdy skryta a to je v češtině tehdy, když sloveso již svým tvarem naznačuje osobu a číslo podmětu a není důvodu, aby byl podmět zvlášť vyjádřen. Takovou větou se skrytou dvojčlenností máme například v kárávé poznámce Mluviš nesmysly. Ve vhodné situaci se může podmět ve větě toho typu beze všeho objevit. Místo pouhého Mluviš nesmysly můžeme říci Ty ale mluviš nesmysly. Právě tím, že je u něho doplnění podmětu zcela nasnadě, liší se uvedený typ vět se skrytou dvojčlenností od jednočlenných vět predikativních, které způsobem neslovesným vyjadřují obecně přísudek k úseku dané situace blíže neoznačenému. Místo slov Mluviš nesmysly můžeme například charakterizovat výklady nám adresované pouhým slovem nesmysl, kterého tu užíváme v platnosti větné. Na jednočlennosti této neslovesné věty predikativní nic zase nemění skutečnost, že je významem shodná s členěnou větou To je nesmysl. Co říkáš, je nesmysl atp.

Vlastním územím neslovesných vět je řeč hovorová. Je to věc přirozená, neboť neslovesné věty, především věty jednočlenné, jsou jasně srozumitelné toliko na pozadí zřetelné situace a taková situace se napořád vyskytá právě v denním hovoru. Věty neslovesné nejsou arci cizí oni řeči spisovné a dilům literárním, ale pociťují se v nich jako útvar zvláštní. Proto v nich mají, nejsou-li pouhým citátem z hovoru, speciální úkoly. Někdy se jich užívá, když se popisuje smyslově vnímaná situace s obrazovou staticí. Příkladem obrazového, statického popisu počínajícího se jednočlennou větou tetickou mohou být tyto úvodní verše z českého přetlumočení staré čínské básně: Hladina vodní v dálku rozlitá, volavka nad ní letí stříbřitá. Jindy se neslovesnou větou stručně zachycuje dějové a místní pozadí na počátku vyprávění. Tak je tomu třeba v úvodních větách jedné kapitoly z původní české fantastické povídky: Karneval v obrovském sále, čtyřicet metrů pod hladinou dlažby. Byla to kulatá propast o devíti poschodích do lůna země. Někdy se konečně neslovesnými větami podává sled situací a dějových stádií s dramatickou spádností nebo v inventarizující zkratce. Příkladem uvádím tento úryvek z moderní české povídky, v níž autor vypravuje příběh v první osobě: Hned mi bylo jasno, kde jsem tento obličej viděl. Minulý pátek, trestní senát dr. Solnaře, bytový zloděj, nedostatek důkazů, osvobozen.

FORMA JAZYKOVÉHO POJMENOVÁNÍ

Pojmenování, která nám jazyk podává, abychom jimi zachytili drobné úseky skutečnosti, jsou buď popisná nebo značková. Rozdíl záleží v tom, že pojmenování popisné, když se s ním poprvé setkáme,

nám samo alespoň trochu umožní uhodnout, co znamená, ale pojmenování značkové nás v takovém případě nechá zcela na holičkách. Snadno pochopíme, čím to je. Pojmenování popisné si můžeme s pomocí jiných příbuzných slov rozložit alespoň na dvě části, z nichž každá má svůj věcný význam, kdežto pojmenování značkové nic takového nepřipouští. Příklady zase nejlépe ukáží, co tím vším myslím. Vezmeme třeba slovo palírna a slovo okřín. Kdo se poprvé setká se slovem palírna, jistě si vzpomene na jiná slova stejného zakončení, jako jsou např. slova barvírna, brusírna, čistírna, holírna, kreslírna, udírna atp., a uvědomí si, že slova zakončená odvozovací příponou -írna znamenají vesměs místnost nebo budovu, kde se provozuje činnost vyjádřená první částí slova, snadno doplnitelnou na úplné sloveso (barvití, brousití, čistití, holtí, kreslití, udítí atp.). Vyloží si pak snadno, že slovo palírna znamená místnost nebo budovu, v níž se něco pálí. Vytápním pak zjistí, že se v ní pálí třeba slivovice. Pomáhá tedy slovo palírna tomu, kdo se s ním poprvé setká, do značné míry samo uhodnout, co znamená, a je proto pojmenování popisné. Naproti tomu zůstane ten, kdo se poprvé setká se slovem okřín, naprosto bez rady a nezbude mu, nežli se zeptat někoho poučeného. Teprve od toho se doví, že je to ze dřeva vydlabaná mísa na zadělávání těsta. Je tedy slovo okřín pojmenování značkové.

Jednotky s věcným významem, které se spojují, aby vytvořily popisné pojmenování, mohou být vyjádřeny různým způsobem. Pojmenování shora uvedené, slovo palírna, se dá rozložit v slovní základ, odvozený od slovesa páliť, a v odvozovací příponu se samotným věcným významem. O takových pojmenováních říkáme, že jsou to slova odvozená. Při slovech odvozených bývají vedle odvozovacích přípon důležitě také předpony, jak ukazují třeba slovesa donést, odnést, přinést, unést, vynést, zanést atp. Jindy se popisné pojmenování vytváří tím, že se v jednom slově spojují dva slovní základy nebo i více slovních základů. Takovým způsobem jsou tvořena např. pojmenování vodovod a modrooký a říkáme tomu typu slova složená. Konečně nalézáme popisná pojmenování i toho druhu, že se k jejich vytvoření spojují dvě samostatná slova, jako např. divoký mák, obecná škola, větrný mlýn, parní pila, horské slunce atp.

Pojmenování popisná, především ovšem slova odvozená a složená, měnivají se postupem času trvale v pojmenování značková. Děje se to tím, že z té nebo oné příčiny zaniká možnost, aby si příslušníci jazykového společenství jen z pouhé praktické znalosti svého jazyka rozkládali taková jména v složky se zřetelným významem. Bez historického poučení dnes například už nikdo neví, že **medvěd** znamená pojídače medu, **oblek** že je něco, co se navléká, a slovo **rádlo** že už význa-

mem svých složek prozrazuje, že znamená nástroj k orání. O takové historické perspektivy nám ovšem nejde. Zkoumáme jazyk nikoli v jeho vývoji, nýbrž jak je nám dán jako účelný systém vyjadřovacích prostředků, a proto nás zajímají jediné taková popisná jména, jejichž skladební složky jsou ve svém významu ještě zřetelné a pochopitelné. I takových pravých popisných pojmenování se arci v řeči zpravidla užívá jako pojmenování značkových, význam jejich složek si neuvědomujeme, ale to neznamená, že by byl zánikl. Je jenom utajen a vynoří se v našem vědomí, když k tomu je dán popud. Vyjadřovací síla i takového pojmenování, jehož popisný ráz je ještě zřejmý, pramení však nikoli z významové zřetelnosti jeho složek, nýbrž především z toho, že svou značkovou funkcí se dostalo do těsného a přímého spojení s věcí, kterou označuje. Na druhé straně, chceme-li užívat jazykových pojmenování v jejich správné funkci, musíme se jich proto vždycky zmocňovat jako značek přímo spojených s označenou věcí, a to, ať jde o slova našeho jazyka mateřského nebo o slova jazyka cizího. Ostatně skutečný význam popisného pojmenování není vždycky dán významem jeho složek. Označená skutečnost se může měnit, takže nakonec neodpovídá některé podstatné stránce skutečnosti původní, a přece může být stále označována původním jménem. Tak např. sirka už dnes nemusí být (a u nás ani nemůže být) jen zápalka se sírovou hlavičkou, nýbrž je to zápalka vůbec.

JAZYKOVÉ POJMENOVÁNÍ: OBSAH VĚCNÝ

Probrali jsme v základech formu jazykového pojmenování, ale tím jsme udělali jen krůček k prozkoumání tohoto oddělení v podivuhodné dílně řeči. Dověděli jsme se, jak jazykové pojmenování vypadá, ale nic ještě nevíme o tom, jak vlastně zachycuje skutečnost. Pojmenování je přece něco trvalého, alespoň pro jistou dobu, a skutečnost se neustále proměňuje. Musí být tedy v pojmenování něco velmi pružného, aby se pro tuto měnlivou skutečnost pokaždé hodilo. Tímto pružným elementem v pojmenování je jeho význam, určovaný čtyřmi základními složkami: obsahem věcným, symbolickou platností, citovým přízvukem a domovskou pří chutí.

Věcný obsah pojmenování, stojícího o samotě a tudíž nezapojeného do žádné souvislosti, tvoří obecná představa věci, kterou znamená. Tyto obecné představy se blíží pojmům, od nichž se liší nedostatkem logické vytříbenosti, a jsou stručně zachycovány definicemi významu, které podávají u jednotlivých slova výrazů jednoznačné slovníky. Tak podstatné jméno **dveře** znamená otvor v nějaké přehradě jdoucí až k spodní ploše zadního prostoru a vyplněný něčím deskovitým, co je na jedné straně připevněno tak, aby se otvor

mohl podle libosti zatarasit nebo uvolnit. Podstatné jméno **dům** zase znamená něco uměle postaveného, tak rozměrného a upraveného. aby se ve vnitřku mohlo trvale pobývat. Sloveso **letět** znamená pohybovat se vzduchem volně a rychle a sloveso **potkat** zase dostat se při vlastním pohybu do těsné blízkosti něčeho, co se samo pohybuje směrem opačným.

Právě touto svou zásadní obecností umožňuje věcný obsah pojmenování, aby se téhož pojmenování mohlo užít o věci, kterou znamená, v nejrůznějších situacích a souvislostech. Tak můžeme jména **dům** užít o výstavném a vysokém činžáku moderního velkoměsta stejně jako o poloselském jednopatráčku venkovského městečka, o domě římského patricia stejně jako o domě čínského mandarína nebo severoamerického statkáře z doby koloniální. Vždy to bude budova odpovídající představě domu, ale pokaždé bude vypadat zcela jinak. Bude ovšem vzbuzovat docela jiné podružné představy, jiné asociace. Přitom nejde jenom o rozdílný typ, nýbrž zpravidla o individuálního reprezentanta typu, například o velkoměstský činžák, v kterém bydlíme sami nebo některý náš známý. Konkrétním užitím se věcný obsah pojmenování zužuje a abstraktní obecná představa ustupuje představě jedinečné s množstvím konkrétních znaků. Nejde už o dům vůbec, nýbrž o určitý dům v určité situaci a v určité souvislosti. Všechny znaky, které mluvčí i posluchač vkládají do aktuální představy domu, nejsou v tomto jméně přímo obsaženy, ale jsou jím navozeny na základě dané situace, dané souvislosti a zkušenosti obou účastníků. Tato zkušenost je utajená přítomná v jejich představě domu a podle potřeby se dá vhodným slovem oživit. Naopak zase ze skutečnosti, s nimiž bylo pojmenování konkrétně spojeno, a ze situací, v nichž ho bylo užito, zbývá v jeho významu zřejmá stopa, na níž pak závisí jeho evokační síla. V tom je právě rozdíl mezi slovy papírovými a slovy vzatými přímo ze života. Pojmenování obuvnický učeň má za sebou jen abstraktní existenci v úředních spisech, učebnicích a novinářských zprávách a vyvolává proto jen představu mdlou a bezbarvou. Naproti tomu prošla slova ševcovský učedník nesčetným množstvím konkrétních situací praktického života a představa, kterou budí, je proto živá a barvitá.

JAZYKOVÉ POJMENOVÁNÍ: SYMBOLICKÁ PLATNOST

U všech druhů věcí, s nimiž jsme se častým stykem důvěrně seznámili, se najde vlastnost, kterou cítíme jako stálý a nápadný znak. Tento pocit bývá tak silný, že se poměr věci a znaku někdy obrací a věc se stává symbolem vlastnosti, vyjádřené jejím znakem. Tím se dostává symbolické platnosti i jazykovému pojmenování, kterým je věc označena. Oč jde, je pěkně vidět na přirovná-

ních, kterých se běžně užívá v hovorové řeči. Když řekneme o jednom děvčeti, že je jako proutek, a o druhém, že je jako sirka, neznamená to totéž, ačkoli se v obou případech zdůrazňuje stihlost postavy. Jméno **proutek** je symbolem pro tenkost spojenou s ohebností a pružností, kdežto jméno **sirka** ukazuje na tenkost, která při své nápadnosti není vyvážena ničím pěkným.

Vlastnost, na níž se zakládá symbolická platnost pojmenování, nemusí být vždycky podstatným znakem věci, které se pro ni užívá za symbol. Skutečnost, že uvnitř pytle není dobře vidět, není podstatným znakem pytle, a přece říkáme, že je venku **tma jako v pytli**. Stejně říkáme, že ten a ten je **hluchý jako poleno**, ačkoli neschopnost smyslově vnímat není podstatným znakem polena. To už jsme blíž k podstatě věci, když řekneme, že na někom **visí šaty jako pytel**, protože beztvorost látkového výrobku je význačnou vlastností pytle, zejména prázdného, nebo když o tupé tužce prohlásíme, že **je jako poleno**, neboť šířka opravdu vyznačuje poleno proti tříse. Jak je z těchto příkladů vidět, může být táž věc brána za symbol několika vlastností zcela rozdílných, a v důsledku toho může totéž pojmenování podle okolností mít různou symbolickou platnost.

Jak ukazují příklady právě uvedené a desítky jiných, na které si každý lehce vzpomene sám, je symbolická platnost u běžných pojmenování v hovorové řeči něčím do značné míry ustáleným. Tato ustálenost se jeví i v tom, že jednotlivé jazyky a i jednotlivá nářečí uvnitř téhož jazyka tu mívají své odchylné zvláštnosti. V Čechách se říká o tlusté ženě, že je jako štoudev nebo jako sud, na Moravě jsem ji slyšel přirovnávat k díži. V češtině je běžným symbolem pro tvrdost kámen, ale v angličtině cihla. I když se v hovorové řeči vytvoří nová symbolická platnost pojmenování, zůstává se v mezích toho, co je nasnadě.

Užívat symbolických platností, jejichž novost překvapuje, je privilegium básníků. Pojmenování **plástev** se například užívá v hovorové řeči nanejvýš jako symbolu pro něco hustě proděravělého. Básník však mluví o plástvích rovin a vytýká tím s krásnou působivostí i jejich bohatou žírnost. I jinak se liší způsob, kterým užívá symbolické složky jazykového pojmenování básník, a způsob, kterým se ho užívá v běžné řeči hovorové. Symbolická platnost je v jazykovém pojmenování sice vždycky přítomná, ale je zpravidla utajená a k zjevnému projevu ji budí teprve potřeba vyjadřování zvlášť výrazného. Tato potřeba je u básníka nadprůměrná, a to vede k častějšímu a intenzivnějšímu využívání symbolických složek slov. Srovnání, k němuž se symbolické platnosti pojmenování v hovorové řeči nejčastěji užívá, bývá pro prudkou básníkovu potřebu výraznosti přílišnou oklikou, a proto raději spojuje básník věc, pro kterou

hledá jméno, přímo s pojmenováním, jehož symbolická platnost ji podle jeho citění nejvýrazněji vystihuje. To je hlavní pramen všeho, co nazýváme obrazností řeči básnické. V příkladě před chvílí, ve kterém básník neříká doslova, že roviny jsou rovné a žírné jako plástve, nýbrž přímo mluví o plástvích rovin. Jinému básníku zatanulo na mysl v předtuše předčasné smrti, že zemře dřív, než bude moci plně užít svého bohatého citu lásky jako hrdinské zbraně, a tuto myšlenku, samu v sobě obraznou, vyjádřil ve vlastním epitafu s krásnou sevřeností slovy, že zemřel dřív, než mohl k boji své srdce vyťasit.

JAZYKOVÉ POJMENOVÁNÍ: CITOVÝ PŘÍZVUK

Citový přízvuk se dá ze všech složek, která lze v obsahu jazykového pojmenování rozeznat, nejtíže postihnout rozbořem. Je to dáno tím, že v citovém přízvuku se uplatňuje více než ve věcném obsahu i než v symbolické platnosti vedle stanoviska mluvčího také zaměření na posluchače nebo čtenáře a že tu hodně rozhoduje situační souvislost. Jak se to jeví, poznáme na příkladu, který nám spolu ukáže, oč při citovém přízvuku vůbec jde. Přídavné jméno **teplý** vyjadřuje teplotu, kterou proti studenosti pocítujeme jako vyšší. Citově je toto přídavné jméno neutrální a můžeme ho užít, ať je nám teplota, kterou označuje, milá nebo nemilá. Užijeme ho například stejně, když nevrle vytýkáme, že přinesené pivo je teplé a že proto napití nic nechutná, jako když si pochvalujeme, že byt, do kterého jsme se přistěhovali, je teplý a nikoli taková lednice jako náš byt předešlý. Rozdíl v citovém přízvuku, který v obou uvedených příkladech dodává souvislost přídavnému jménu **teplý**, vysvitne z toho, že v prvním případě můžeme říci, že pivo je protivně teplé, a v případě druhém, že byt je pěkně teplý.

Zcela jinak nežli přídavné jméno **teplý** se chová po stránce citového přízvuku přídavné jméno **teploučký**. I ono vyjadřuje proti studenosti vyšší teplotu, ale vždycky jen ve smyslu něčeho tak milého, že se s představou toho až hýčkáme. Mohli bychom ho tedy užít místo přídavného jména **teplý** jen v druhém z obou našich příkladů, a to toliko tehdy, když bychom chtěli zvlášť zdůraznit svou libost. Je tedy toto přídavné jméno dobrým příkladem jazykového pojmenování, které samo v sobě není citově neutrální. Jeho užívání nám však ukazuje ještě něco jiného. Když si pochvalujeme, že rukavice, které máme, jsou teploučké, nevycházíme tím z okruhu vlastního citění. Něco jiného je však, když domlouváme dítěti, aby si jen ty rukavice vzalo, že jsou teploučké. Tu zřejmě hledíme přenést svou citovou zkušenost na posluchače a působit jí na něho. Proto se přídavných jmen podobného tvoření užívá především v řeči mazlivé. S některými z nich, jako jsou třeba **sladoučký** a **droboučký**, setkáváme se u dospělých jenom v mazlivé řeči.

K podobným výsledkům přicházíme, když zkoumáme užívání zdvojnásobných podstatných jmen. V jádře opravdu znamenají něco nezvykle malého. Je to ještě vidět třeba ve slově **krůček**, když jím vskutku míníme malý krok. Zpravidla však se užívá zdvojnásobných podstatných jmen jako pojmenování s přízvukem hýčkové libosti, a to většinou bez ohledu na velikost. Pochvalných slov *To je domeček!* může užít ten, kdo dům stavěl nebo komu patří, i o velkém činžáku. Vlastní oblastí zdvojnásobných jmen podstatných je zase řeč mazlivá, a to i ve styku s lidmi dospělými.

U přídavných jmen typu **teploučký** a u zdvojnásobných jmen podstatných je vyjádřena přítomnost citového přízvuku slovo-tvornou příponou. Takové tvoření odvozených slov je v češtině oblíbené a někdy se jím vytváří od jednoho slovního základu celá škála pojmenování s různým citovým přízvukem (**bába, baba, babka, babice, babička, babizna**). Případů, kde je citová složka v pojmenování naznačena již formálně, je přesto jen malá menšina a zpravidla je citový přízvuk záležitostí čistě obsahová. Není ovšem bez spojení s ostatními složkami obsahovými. Její povaha může být v základě určována věcným obsahem pojmenování a zesilována jeho symbolickou platností. Je mnoho věcí, které vzbuzují samy sebou v průměrném člověku nelibost, protože jsou smutné, trapné nebo ošklivé, a přízvuk nelibosti se přenáší z věci na její pojmenování. Kde se mu chceme vyhnout, užíváme eufemismu, tj. neoznačujeme nelibou věc vlastním jejím jménem, nýbrž pojmenováním, které pro poměrnou novost s ní ještě málo rostlo nebo ji vůbec jen naznačuje. Je pravda, že se o všem nedá vždycky mluvit bez okolků a nezaobaleně, jak to dělávají zhusta mluvčí z lidu, ale na druhé straně je si třeba pamatovat, že eufemismy jsou živel choulostivý, s nímž se musí zacházet opatrně a s taktem. Užívají jich nad vhodnou mírou svědčí stejně o nedostatku vkusu jako přemíra výrazů mazlivých.

Poslední instancí a mnohdy jedinou instancí, která rozhoduje o citové složce v aktuálním významu jazykového pojmenování, je souvislost konkrétní promluvy. Řekli jsme si výše, že teprve z promluvy souvislosti dostává věcný obsah jazykového pojmenování konkrétní rysy, které z něho činí označení individuální věci, a viděli jsme, že promluvová souvislost také rozhoduje o aktualizaci nebo nečinnosti symbolické platnosti pojmenování. Při citovém přízvuku je úkol souvislosti ještě větší, neboť jí se citově zabarvení mnohdy teprve vytváří. Poznali jsme to již shora na příkladech s přídavným jménem **teplý** a můžeme si svou zkušenost oživit na větě *Zde je teplo*. Ta může mít podle souvislosti citový přízvuk důrazně libý nebo důrazně nelibý. Představme si, že si řekneme, když za letního vedra k své mrzutosti shledáme, že na místě,

kde jsme doufali být v chládku, chládek není, nebo zase v zimě za mrazu, když nás při vstupu do vyhřátého pokoje překvapí příjemná teplota. Shora jsme na podobných příkladech dokazovali, že přídavné jméno **teplý** je citově neutrální. Tentokrát nám jde o způsob, kterým se naše věta v různé souvislosti vyslovuje. Není zapotřebí mnoho zkušeností k tomu, abychom poznali, že se v každém z obou případů vyslovuje jinak a že to platí zejména o slovu *teplo*. Vidíme, že je citová barva jazykového pojmenování nejen určována promluvovou souvislostí, nýbrž že se také vyjadřuje prostředky, které jsou vlastní promluvovému celku, větě. V řeči mluvené jsou to především prostředky zvukové. Citový přízvuk se vyjadřuje tónem, kterým příslušnou promluvu pronášíme, tj. rozložením přízvuku, pohybem hlasové výšky, tempem řeči a barvou hlasu. V řeči psané nebo tištěné se ovšem tyto věci neoznačují nebo se označují jen velmi kuse a hrubě rozdělovacími znaménky. Citově zabarvení se tam musí vyjadřovat slovní souvislostí, a chceme-li, aby čtenář nebyl na pochybách o smyslu toho, co jsme napsali, musíme dbát, aby tato souvislost byla citově jasná a jednoznačná.

Citová stránka jazykového pojmenování je jednou z oblastí, v nichž básník je svrchovaným vládcem. U něho všechno oblévá proud stále bdělého citění a jeho kouzelný dar řeči dovede zachytit věci a děje i s odleskem té mihotavé hladiny. Pro něho neplatí citový přízvuk, který vyplývá pro ostatní s běžnou citovou logikou z věcného obsahu pojmenování a z obvyklé jeho symbolické platnosti. Určuje si citovou hodnotu věci sám a v soulase s tím vtiskuje slovům svou vlastní citovou pečeť. Činí to prostředky, které náležejí do vyjadřovací výzbroje věty. Uvádí slovo do věcné souvislosti citově výrazné, spojuje je s jinými slovy záměrně laděnými a násobí jeho citový přízvuk hláskovým skladem a uměle navozenými složkami čistě zvukovými, rytmem, tempem a intonací. Moc slova básníkovy tu opravdu činí divy. Abychom třeba pocítili noc s celým doprovodem citovým jednou jako dobu lahodné nádhery a podruhé jako dobu tíživé chmurnosti, není zapotřebí dlouhého líčení ani dramatické situace. Z českého básnictví víme, že k tomu stačí několik veršů, předznamenanych v prvním případě slovy **Letní ty noci zářivá** a v případě druhém slovy **pustopustá temná noc**.

JAZYKOVÉ POJMENOVÁNÍ: DOMOVSKÁ PŘÍCHUŤ

Některých jazykových pojmenování se užívá vždy a všude, jiná jsou běžná jen ve zvláštním způsobu řeči, ať je to způsob charakteristický pro místní oblast, nebo pro věkovou nebo společenskou vrstvu, pro pospolitost určenou společným zaměstnáním, společným zájmem, společným zaměřením atp. Slova první

ho typu jsou doma všude, slova druhého typu jsou doma jenom v prostředí, které je jim vlastní, a nesou toho zřejmou stopu ve své domovské příchuti. Zřetelné se to jeví tehdy, když pro touž věc jsou po ruce dvě jména, jedno bez domovské příchuti, tedy po té stránce neutrální, a druhé výrazně chutnající po svém vlastním prostředí. Velmi často je vedle jména neutrálního jméno s příchutí familiárnosti nebo lidovosti, jak ukazují například dvojice dům – barák, hlava – palice, děvče – holka, otec – táta, plakat – brečet atp. Jindy stoupáme domovskou příchutí od jména neutrálního do sféry knižní vybranosti nebo odbornosti, jako třeba ve dvojicích tvář – líce, věneček – věnek, kmen – peň, stopka listu – řapík, jít – ubírat se atp. Pojmenování s příchutí knižní vybranosti je v jazyku hodně zejména tehdy, když se uznává za správnou zásada, že projevy básnické mají užívat zvláštní zásoby slovní, odlišné od všední řeči. Někdy mají soupravy jmen pro touž věc, založené na odstínění domovské příchuti, víc členů než dva, například ústa – huba – držka – pusa, jindy zůstává jméno osamělé, protože druhý člen dvojice chybí. Tak nemáme (až na výrazy mazlivé nebo z hantýrky vzaté, k nimž tu nepřihlížíme) jména s příchutí domovskou k neutrálním jménům most, kladivo, stůl, koleno, sestra atp., a naopak nemůžeme stručným výrazem neutrálním plně vyjádřit to, co se s výraznou příchutí vyjadřuje slovy flamendr, ulít se, podfuk, vyžírká atp.

Skupinu pro sebe tvoří v této oblasti slova cizí. Je-li slovo cizí pro nějakou věc jediným existujícím jménem, nemívá ovšem zvláštní domovské příchuti. Svědčí o tom slova jako **telegraf, automat, režisér, motor** atp. I když slovo cizí označuje nějakou věc vedle slova domácího, bývá tak obecně vžit, že téměř nepozorujeme u něho zvláštní příchutí vzešlou z jeho původu. Platí to například o slovu **historie** ve srovnání se slovem **dějiny**. Obvykle však má cizí slovo v takovém případě zřetelnou domovskou příchutí, jejíž povaha se řídí podle toho, jak se vůbec v jazyku hodnotí cizí slova toho kterého původu. Když se v devatenáctém století vytvářela nová, vytříbenější hovorová čeština, byla cizí slova, jimiž byla do té doby prosáklá, zatlačena do oblastí nižších. Proto znamená dnes cizí slovo proti slovu domácímu velmi často jméno s příchutí jdoucí od familiárnosti až k hrubé vulgárnosti. Jako příklad uvádím dvojice **lék – medicína, příkrývka – deka, závin – štrůdl, slamník – štrozok**. Cizí slova přišla později nebo odjinud, zejména pod přímým vlivem kultury západní, patří naproti tomu k slovníku poloh vyšších. Základní tón v domovském zabarvení takových slov je příchutí odbornosti, která sama o sobě může být ovšem velmi různá. Je jisté zřetelné rozdíly v tom, náleží-li cizí slovo například k slovníku umělecké kritiky (**sloh – styl, jemný**

– **subtilní, výtvor – kreace**), k terminologii vědecké (**drobnohled – mikroskop, podstatné jméno – substantivum**), nebo k názvosloví úřednímu.

Jménům, která mají příchutí novoty, říkáme neologismy. Neologismy se natrvalo ujímají poměrně snadno jenom, když jde o jména pro nové věci (rozhlas, dálnice) nebo při hromadném zavádění soustavně vybudované nové terminologie (názvosloví tělocvičné). Jinak je úspěšný neologismus ve spisovné řeči řídkou náhodou. Řeč hovorová, která snáze podléhá měnlivé módě a také ochotněji přijímá nové názvy, je na neologismy bohatší (čepice – ahojka, dámské holinky – válenky, zavírat na drc).

Opakem neologismů jsou archaismy, to jest jména, která mají znatelnou příchutí něčeho, co bývalo kdysi běžné, ale už není. Archaismy stejně jako slova cizokrajná, exotismy, jsou zjev především literární a slouží k charakteristice osob a prostředí. Jako dialektismy, tj. slova vzata z místních nářečí, mohou být archaismy v podstatě totožné se slovy běžnými, od nichž se pak liší jen drobnými formálními rysy. Tak stojí archaismus měštnin proti běžnému měšťan a podstatné jméno dívčí jako chodský dialektismus proti běžnému děvče.

Drobné úchytky v stavbě slov bývají pro domovskou příchutí i jindy důležité. Rozdíl mezi běžným **čichat** a vulgárním **čuchat** je také výrazný, že jej není třeba vykládat. U cizích slov se rozdíl mezi příchutí familiární nebo i vulgární a neutrálností velmi často projevuje jen odchylkami ve výslovnosti (**student – študent, skica – škica** atp.). Také poetismy, slova vlastní slohu básnickému, se liší někdy podobným způsobem od slov běžných. Z praxe básníků lumírovských můžeme uvést například **tes** místo **útes**, **slal** místo **poslal** nebo **posílal**, poprv místo **poprvé**.

POČÍNÁ SE O SLOHU

Došli jsme ve svém zkoumání tak daleko, že je na čase se zastavit a ptát se, jak se vyjadřovacích prostředků jazykových, které jsme poznali, užívá ve slohu. Chceme však pracovat jenom s pojmy známými, a proto musíme nejdřív odpovědět na otázku, co to sloh je. Odpověď zní, že slohem rozumíme v oblasti slovesné význačný způsob, kterým je užito nebo se obvykle užívá vyjadřovacích prostředků jazykových ke konkrétnímu účelu. Tato věta potřebuje ovšem ještě dalšího vysvětlení. Již to, že mluvíme o způsobu, kterým je vyjadřovacích prostředků jazykových ke konkrétnímu účelu užito nebo kterým se jich ke konkrétnímu účelu obvykle užívá, ukazuje samo o sobě k tomu, že je možno mluvit o slohu v dvojím smyslu. Rozdíl záleží v tom, že v prvním případě máme na mysli sloh jako skutečnost jevící se na hotovém výtvoru jazykovém, ať jde o pouhou elementární promluvu nebo o slovesné dílo, kdežto v případě druhém

myslíme slohem možnost, kterou určuje situace, v níž výtvor jazykový vzniká. Při bližším ohledání zjistíme, že situace, která určuje sloh, zahrnuje tři důležité faktory: materiál jazykový, osobnost mluvčího nebo pisatele a cíl, k němuž se směřuje. Jiné možnosti slohové jistě poskytuje čeština a jiné zase němčina nebo francouzština, jiným slohem psal kritiky literární F. X. Šalda a jiným Jindřich Vodák, jiného slohu vyžaduje list důvěrný a jiného list obřadný. Z hlediska těchto tří faktorů můžeme rozeznávat sloh jazykového základu (sloh český, sloh německý, sloh francouzský), sloh autorské individuality (sloh Šaldův, sloh Vodákův) a sloh funkčního objektu (sloh důvěrného listu, sloh listu obřadného). Všecky jsou ovšem ve skutečnosti nerozlučně spojeny a ve všech se také uplatňuje slohová skutečnost i slohová možnost. Tak se sloh autorské individuality projevuje jen na základě slohových možností jazykového základu a v mezích, které jsou dány slohovými možnostmi funkčního objektu, a naopak zase povaha a rozsah těchto obojích možností se zjišťuje na realizacích vytvořených autorskými individualitami. Snad vám to zní všechno příliš abstraktně, ale dosaďte si místo pomyslných pojmů konkrétní příklady a hned se všechno vyjasní. Nikdo přece nepopře, že se individuální sloh Šaldův projevil na základě slohových možností daných dnešní češtinou a v rámci funkčních úkolů vzešlých z jeho uměleckých záměrů a že se naopak slohové možnosti dnešní češtiny a také slohové nároky různých funkčních objektů dají do značné míry zjistit na individuálním slohu Šaldově.

Vším tím výkladem nechci dosáhnout ničeho jiného než toho, abyste nahlédli, oč vlastně může jít, když mluvíme o slohu. Pro nás nejdůležitější je rozdíl mezi slohem individuálním, tj. způsobem, kterým se v jazykovém výtvoru projevují vyjadřovací schopnosti, záliby a zvláštnosti mluvčího nebo písčícího subjektu, autorské individuality, a slohem funkčním, tj. způsobem, kterým jazykový výtvor odpovídá na vyjadřovací nároky funkčního objektu. Individuální sloh je individuální právě tím, že nese pečeť jednotlivce a pro ostatní je jen hotovou věcí, kterou mohou jen rozbírat, okoušet a kriticky hodnotit. Sloh funkční je naproti tomu ve svých mezích něčím obecným, neboť nárokům vznášeným na jazykový výtvor po stránce vyjadřovací funkčním objektem musí do jisté míry vyhověvat každý, pro koho je takový objekt cílem. Proto při funkčním slohu myslíme daleko spíše na dané možnosti nežli na jejich realizaci. V tomto rozdílu bývá pramen nedorozumění, když se řeší otázka, zdali je možno slohu učít. Někteří – a je jich kupodivu mnoho právě mezi našimi středoškolskými profesory – důrazně prohlašují, že se slohu učít nedá. Podle hořejších výkladů uhodneme snadno, že takoví popěrači mají pravdu

jen potud, pokud jde o sloh individuální. Tomu se vsuktu nedá naučit, ten si lze jen vytvořit. Nesmí se však zapomenout, že vedle slohu ve smyslu slohu individuálního existuje také sloh ve smyslu slohu funkčního a tomu že právě pro jeho obecnou povahu lze učit a naučit. Je možno v tomto tvrzení jít dál a prohlásit, že je přímo kulturní povinností každého vyspělého národa pečovat o to, aby se všichni jeho příslušníci, pokud si dělají nárok na název lidí se slušným vzděláním, dobře vycvičili alespoň v těch způsobech funkčního užívání mateřského jazyka, které jsou ve všedním životě nejčastější, a proto nejpotřebnější. Vytvořit si charakteristický individuální sloh není každému dáno, ale jistá slohová pohotovost musí být částí obecného vzdělání a taková pohotovost není nic jiného nežli zběhlost v nejdůležitějších druzích funkčního slohu.

O slohu můžeme vlastně mluvit i u promluv zcela krátkých, neboť také ty vznikají na základě nějakého jazyka, mají nějakého autora a někam míří, takže se v nich mohou projevit všechny tři slohové faktory, jazykový základ, autorská individualita i funkční objekt. Zpravidla však mluvíme o slohu teprve tehdy, když se tyto tři faktory projevují způsobem význačným, a to je možné hlavně v souvislých projevech jazykových. Chceme-li tedy pokročit ve svém zkoumání dále a ptát se, v čem záleží slohová pohotovost, kterou jsme shora označili jako nutnou část obecného vzdělání, musíme si položit otázku, ke kterým cílům směřují ve všedním životě nejčastěji souvislé jazykové projevy, ať ústní nebo písemné. Jistě bude s námi každý souhlasit, když řekneme, že se v takových projevech obyčejně někomu něco oznamuje, vysvětluje nebo vypravuje, někdo se o něco hlásí nebo se někomu něco nabízí, někdo se o něčem přesvědčuje nebo se někomu něco vyvrací, někdo se k něčemu vybízí nebo se od něčeho zráží, nebo se konečně vyslovuje nad něčím radost, lítost, zármutek, hněv atp. To je hezká řádka různých funkčních slohů, ale trochou úvahy se dá tento znepokojující počet zredukovat. V jednotlivých slozích se různým způsobem a s různou intenzitou projevuje apel na adresáta, posluchače nebo čtenáře (je po té stránce jistě značný rozdíl mezi prostým oznámením, vyprávěním a vysvětlením ze strany jedné a přesvědčováním, žádáním a vybízením ze strany druhé) a různě je v nich také přimíšeno prvků citových (nejvíce ovšem v přímém vyjádření citu, které jsme uvedli ve svém výčtu na místě posledním). Vždycky je však v souvislém projevu jazykovém, který do některých z uvedených slohů patří, vyložen nějaký věcný obsah, a to je společný jmenovatel, na který lze ony funkční slohy všedního života uvést. Prostý slohový výklad je proto základem oné slohové pohotovosti, kterou musíme žádat od každého vzdělaného člena národa.

SLOH A JAZYKOVÉ POJMENOVÁNÍ

Výběr slov jako nositelů jazykového pojmenování. Jenž je jedním ze dvou základních pilířů každé promluvy, má nemenší úkol ve vytváření hodnot slohových. Dotýká se také všech tří vlastností, které jsme vytkli jako žádoucí znaky prostého slohu výkladového, jenž je určuje každou v jiné míře. Nejvíce na něm závisí přiléhavost výkladového slohu, ze značné části vytváří také jeho jasnost, ale slohová plynulost je velkou většinou výsledkem momentů zcela jiných. Půjde nám tedy v této kapitole především o první dvě vlastnosti slohu výkladového.

První podmínkou, na níž závisí slohový zdar každého výkladu, není povahy jazykové, nýbrž věcné. O ničem nemůžeme vykládat přiléhavě a jasně, co dobře neznáme. Stále ještě platí rada vyslovená už v dobách starého Říma: Věci se dobře chop, slova už přijdou! Tato stará pravda je tak zřejmá, že by ji nebylo zapotřebí ani připomínat, kdyby nebylo toho, že naši lidé, zejména ti, kteří zavádili o knižní vzdělání, mají ke skutečnosti vztah málo srdečný. Neznamená to ani v nejmenším, že se nevyznají v skutečném životě. Praktických chytráků je mezi námi dost, ale čeho se nedostává. Je prostá a upřímná radost z toho, co je kolem nás. Přes to nějak často sklouzáváme povrchním pohledem. Jinak by přece nebyl u nás takový nedostatek románů a her psaných s opravdovou znalostí lidí a věcí.

Nestačí však věci dobře znát, musíme je také vždy označit pravým jménem. I to se vlastně rozumí samo sebou, a přece se toho u nás nedbá vždy dostatečně. Což jste si ještě nikdy nevsimli, jak často nahrazujeme ve familiárním hovoru právě jméno věci obecným, nic neříkajícím zájmenem to, i když o věci mluvíme poprvé? Tento zlovyk má dvě příčiny. Jednak nejsme na jména věcí navykli tak, abychom je měli vždy na dosah ruky, jednak jsme příliš pohodlní, abychom si na ně vzpomínali. I v užívání jmen věcí je třeba se cvičit. Na obecné škole a zejména v prvouce se ještě učí významu slov, ale později se o to přestává dbát. Rozbory synonym a jiná podobná cvičení v jasnějším rozeznávání významu, jaká jsou běžná ve školách národů se starou kulturou jazykovou, se u nás, pokud vím, ještě hodně zanedbávají.

Hledat přiléhavé jméno znamená často volit mezi dvěma nebo třemi jmény, která se nám nabízejí. Poznali jsme shora, že se v takovém případě jednotlivá jména od sebe lišivají výraznou domovskou příchutí. Po stránce slohové musíme dbát, aby žádný výraz svou domovskou příchutí bez důvodu nezarážel. Chybuje se v tom výkyvy dolů i výkyvy nahoru. Dostal jsem kdysi dopis, jehož pisatelka měla právo psát mi tónem příbuzenské důvěrnosti. Byl to dopis děkovný a bylo velmi milé, že mi děkovala slovy nehledanými. Ke konci jí však uklouzlo pero. Bylo to

v době chřipkové epidemie a dopis končil projevem naděje, že mne a mou rodinu **ta chřipajzna ušetřila**. Vulgární výraz byl jistě míněn žertovně, ale pisatelka v něm přestřelila a efektem příliš ostrým pokazila milý dojem svého dopisu. Ještě nebezpečnější nežli výkyvy dolů, jejichž nemístnost si zpravidla přece uvědomujeme, bývají výkyvy nahoru, a to proto, že slova povahy zřetelné knižní bývají obestřena nimbem vybranosti a elegance. Nevhodným užíváním slov knižních v prostém vyprávění o obyčejných věcech vzniká sloh čítankový, proslulý svou nepřirozeností. V něm nikdy nechodí děti na louku, nýbrž se dívky ubírají na lučinu. Tento sloh u nás v čítankách snad už bohudík vymřel, ale v knížkách pro mládež straší ještě stále. Nevěřil bych tomu, kdybych nebyl četl v knížce nedávno vyšlé hned na začátku této věty: **Byl jednou obuvnický učeň a neměl otce, ani matky**. Kniha byla do češtiny přeložena, ale její překladatel mohl vědět, že dětem je třeba psát o všedních věcech jazykem, který důvěrně znají, a měl napsat, že **jednou byl ševcovský učedník a ten neměl ani tatínka, ani maminku**. Nezabýváme se tu jako hlavním tématem ani jazykem básnickým. ani jazykem krásné prózy, nýbrž prostým slohem výkladovým a pro ten můžeme vytknout zásadu, aby se mluvčí ani pisatelé nevzdalovali zbytečně od běžné zásoby slovní. Zásada „piš, jak mluvíš“ je ve své jednostrannosti nesprávná, protože řeč psaná je něco jiného než řeč mluvená a není možno mezi ně prostě klást rovnítko. Ještě nesprávnější je zásada „piš jinak, než mluvíš“, která se sice nehlásá, ale pro slohovou nepoučenost často se provádí.

K předešlému odstavci ještě poznámku. I ostré výkyvy domovské příchuti slov jsou zcela dobře možné, když slova, o která jde, označíme jako citát z jiného prostředí. Kdyby pisatelka dopisu, o kterém jsem před chvílí mluvil, byla slovo chřipajzna uvedla jako citát (chřipka, které tady ze samé lásky říkají chřipajzna), nemohlo by se proti tomu nic namítat. Citátem je také všecko, co se ve vyprávění uvádí jako řeč přímá nebo i jako řeč nepřímá. V té jsou úchytky v domovské příchuti beze všeho dovoleny, ba přímo nutné, když jde o realistickou věrnost. I tu se mnoho chybí nepřírozeností dialogu. Slyšel jsem kdysi v rozhlase pro školy, že venkovský hoch řekl svému otci sedláku: **Vzpomínám si, že jsi měl tehdy oči prozářeny zvláštním jasem**. Doufám, že žádný z mých čtenářů nemyslí, že takhle opravdu mluví chlápce z vesnice, a že proto všichni dobře cítí slohovou falešnost tohoto citátu z realistického hovoru.

Vždycky arci jména, existující v jazyce pro touz věc (věci myslím obecně všecko, co označujeme jazykovým pojmenováním), nejsou tak výrazně rozrůzněna jako v případech, o kterých jsme právě mluvili. Někdy se od sebe významem liší toliko nepatrně nebo tak, že se rozdíl aktuali-

zuje jen někdy, a pak můžeme ve vhodné situaci klást jedno místo druhého, aniž se co zřetelně ve smyslu věty nebo v jejím slohovém tónu změní. V tom smyslu (a jenom v tom smyslu) lze říci, že existují v jazyku slova stejného významu, synonyma neboli slova souznačná. Můžeme to ukázat třeba na dvojici **historie - dějiny**. Je pravda, že slovo **historie** znamená také poměrně krátký řetěz událostí a události, týkající se individuální osoby nebo individuální drobné věci (**historie posledních pěti dnů, historie mého života, historie mé čajové konvičky**), čehož u slova **dějiny** není, a že právě proto mívá slovo **historie** proti slovu **dějiny** lehký nádech něčeho zvláště zajímavého a osobního. Avšak tam, kde jde o dlouhý řetěz událostí a předmět, jehož se týkají, je zřetelně nadindividuální, může se beze všeho stejně užít obou slov (**historie** nebo **dějiny starého Říma, historie** nebo **dějiny rodu Černínů, historie** nebo **dějiny parního stroje**). Synonyma a synonymní výrazy jsou důležitou pomůckou v oblasti slohové rozmanitosti a slohové plynulosti. Někdy úmyslně opakujeme totéž slovo na významných místech jazykového projevu, abychom mu dodali zvláštní důraznosti nebo jím celek výrazně členili. Když se však opakuje totéž slovo několikrát v malé chvíli bez takového stylistických úmyslů, vzniká snadno nepříjemný dojem slohové neobrátlosti a bezradnosti. Vhodným využitím synonymní zásoby slovní takovému dojmu zabráníme. Stejně pomáhají synonymní náhrady tam, kde pozorujeme, že se slovo původně zvolené nehodí k svému okolí svou hláskovou skladbou, jelikož jeho spojením se slovy předcházejícími nebo následujícími vzniká nepříjemný dojem zvukový, rušící plynulou linii celku.

KLASIFIKACE JAZYKOVÝCH POJMENOVÁNÍ

Po otázkách dosahu praktického vraťme se zase k teoretickému zkoumání a promluvíme si ještě o poslední důležité věci, která se týká jazykových pojmenování, o jejich jazykové klasifikaci. Slovní zásoba jazyka není neuspořádanou směsí jmen, neboť v té podobě by se stěžila lehce zvládnout, nýbrž je utříděna, a to hned několika způsoby. Tak například pojmenování popisná se seskupují v řady buď podle stejného slovního základu nebo podle stejné části odvozovací, popřípadě (u slov složených, kterých je v češtině poměrně málo) části určovací. Radu založenou na stejné příponě odvozovací jsme uvedli shora, když jsme rozbírali slovo **palírna**. Takovými řadami se udržuje v povědomí význam odvozovacích částí. Řadám založeným na stejném slovním základu říkáme slovní rodiny. Někdy, jak jsme viděli na řadě odvozené od základu **bába - baba**, se liší jejich členy především citovým přízvukem nebo domovskou příchutí. Jindy se zase rozdíl mezi nimi týká hlavně věcného

obsahu. Příkladem mohou být podstatná či přídavná jména odvozená od základu spolu: spolek, společnost, společenská, společenství, společenstvo, spolkový, společný, společenský, společenstevní. Zcela podle významu se seskupují slova a výrazy zase v řady synonymní. I o jejich podstatě jsme již slyšeli a poznali jsme také příklady. Bohatou řadu synonymní tvoří třeba slova hlína, země, půda, prst. Ve své zásobě slovní nemáme však jen povědomí o stejném (přesněji skoro stejném) významu dvou slov, nýbrž také o tom, že význam dvou slov je protikladný. Tak víme, že protiklady tvoří třeba tyto dvojice přídavných jmen: studený - teplý, vlažný - horký, nízký - vysoký, úzký - široký, těsný - volný, mělký - hluboký, hloupý - chytrý, ošklivý - hezký, špatný - dobrý atp. Někdy je protikladová dvojice tvořena přídavným jménem se zápornou předponou. Za příklad můžeme uvést dvojice způsobný - nezpůsobný, snadný - nesnadný, mastný - nemastný, významný - bezvýznamný atd. Jest si třeba všimnout, že záporný člen dvojice neznámá zpravidla prostě popření toho, co vyjadřuje její člen kladný, nýbrž nejčastěji přímo opačnou krajnost. Můžeme říci, že ostýchavý je ten, kdo propadá přílišnému ostychu. Naproti tomu neostýchavý neznámá toho, kdo nepropadá přílišnému ostychu a má tedy správnou míru odvahy, nýbrž toho, kdo se vůbec nic neostýchá a má tudíž odvahy nad slušnou míru. Vedle řad synonymních a dvojic protikladových neboli antonymních máme i jiná seskupení jmen podle jejich významu, například řady stupňovité. Tvoří je slova, která v základě znamenají totéž, ale pokaždé v jiné síle nebo v jiném stupni. Velmi dobře ukazují takovou stupňovitou řadu přídavná jména, kterými označujeme různou teplotu vody: ledová n. jako led studená, chladná, vlažná, teplá, horká, vařící. V této řadě mohou být stupně povahy zcela věcné, objektivní. Subjektivní pojetí se do označení stupně přiměšuje teprve tehdy, když jej vytkneme jako stupeň převyšující významně naše očekávání: Ty máš ruce zrovna vařící, Ty máš ruce jako kus ledu. Pojmenování se však neseskupují jen v dvojicích nebo v řadách, nýbrž také kruhovitě okolo představy základní. Tak tomu například bývá, když se okolo jména věci seskupují slovesa označující činnost, s níž je věc ve spojení buď jako její původce nebo jako její předmět či nástroj. Tak se například říká, že slepice hrabe, sbírá, popelí se, snáší vejce, zanáší je, kdáče, kvoká, sedí na vejcích, vodí kuřata, pelichá. Řepa se sází, okopává, pleje, protrhává, vyorává, vytahuje, klestí, nakládá a vozí na nádraží nebo do cukrovaru. Lopatou se nabírá a hází nebo přehazuje, rýčem se ryje nebo přisekává, motykou se kope nebo okopává, hráběmi se hrabe, shrabuje a pohrabuje, vidlemi se nabírá a podává atp. Čím lépe známe věc z vlastního názoru, tím bohatšího slovníku užíváme, když o ní mluvíme,

a tím přílehavějším a přesnějším způsobem dovedeme o ní hovořit. Jazyk chudý a bezbarvý vždycky svědčí o malé a odvozené znalosti věci.

Všechny takové seskupující klasifikace jazykových pojmenování třídí úspěšně zásobu slovní a umožňují nám, abychom při řeči udeřili vždycky rychle a jistě na pravém místě této podivuhodné klaviatury. Nejdůležitější však je klasifikace, o které jsme dosud nemluvili, klasifikace kategoriální, neboť ta zasahuje nehlouběji do samé podstaty jazykového systému. Jejím výsledkem je rozdělení zásoby slovní na druhy slov, jichž se počítá v české školní mluvnici devět a o jejichž podstatě se jazykozpytci dosud neshodli. Nejlépe ji pochopíme, když si ji vyložíme jako kombinaci dvojího třídění slov, třídění podle jevů vnějšího světa, které označují, a třídění podle větných funkcí, které plní. Ať si soudí filosofická kritika o tom, jak se jí líbí, prostému myšlení, vyrostlému z potřeb denní praxe, jeví se vnější svět jako souhrn věcí (živých bytostí i neživých předmětů) s tvárností buď trvalou nebo měnlivou. Nuže, tyto tři obsahové oblasti jsou v podstatě to, co vyjadřují tři nejdůležitější druhy slov. Jména podstatná jsou v základě označením věcí, jména přídavná označením jejich tvárnosti trvalé a slovesa vyjadřují tvárnost věcí, která se mění, ať sama v sobě nebo v poměru k okolí. Dokladem toho mohou být kterákoli slova s obyčejným významem, např. slova **kámen, tvrdý, větrati**. Víme však již z výkladů položených na počátek této rozpravy, že v řeči nestojí slova prostě vedle sebe, nýbrž se spojují ve věty. Tak se mohou také naše tři slova spojit ve větu, třeba ve větu **I tvrdý kámen větrá**. Tu se pojednou ukazuje, že jména podstatná, jména přídavná a slovesa mají kromě úkolu prostě pojmenovávání ještě úkol jiný, syntaktický, vyplývající z jejich platnosti ve větě. Jména podstatná nejsou jen označením věcí, nýbrž také druhem slov, který je určen k tomu, aby ve větě přijímal funkci podmětu nebo předmětu, jména přídavná nejsou jen označením trvalé tvárnosti věcí, nýbrž také typickou formou přívlastku (ať vlastního či přísudkového) a slovesa kromě toho, že označují měnlivou tvárnost věcí, jsou v nejvlastnějších svých tvarech, tvorech určitých, formou pro vyjadřování větného přísudku. Tento syntaktický úkol je někdy tak významný, že převládá nad úkolem pojmenováváním v druzích slov dochází k zajímavým přesunům. Tak ve větě **Větrající kámen není tvrdý** má slovo označující tvárnost měnlivou typický tvar větného přívlastku a ve větách **Větrání kamene se řídí jeho tvrdostí** nebo **Tvrdost zpomaleje větrání kamene** nastupují u slov označujících tvárnost věcí (jednou trvalou, podruhé měnlivou) z důvodu funkce syntaktické tvary jmen podstatných.

Také v ostatních druzích slov se různé

úkoly pojmenovávací a různé funkce syntaktické všelijak spojují. Citoslovce jsou obsahem čistě expresivní nebo zvukomalebná a nemají pevné syntaktické určení. Naproti tomu spojky zůstávají zcela v oblasti syntaktické, neboť jsou nástrojem k různému spojování myšlenek a myšlenkových úseků větně vyjádřených. Předložky zase stojí vždycky u výrazů substantivních, jejichž význam určují podobně jako skloňovací koncovky, jenže výrazněji: **jíti lesem, jíti skrz les**. Příslovce vyjadřují způsob, kterým se projevuje trvalá nebo měnlivá tvářnost věcí, a stojí proto v tomto významu vždycky u přídatných jmen nebo u sloves. Někdy se jim také naznačuje postoj mluvčího nebo pisatele k vyjádřené skutečnosti a pak svým významem patří k celé větě.

Číslovky označují vztahy číselné a syntakticky mají platnost podstatných jmen (tři, pět, sto), přídatných jmen (třetí, trojí) nebo příslovčí (tříkrát). V zájmenech je zahrnuto vlastně několik typů slov. Zájmena osobní a zvrtná mají například syntaktickou platnost podstatných jmen. Přitom zájmena osobní oddělují od dané skutečnosti osobu mluvčího (první osoba já, my) a osobu osloveného (druhá osoba ty, vy) a označují ostatek jako svět v hovoru přímo nezúčastněný (třetí osoba). První a druhá osoba se vždycky, když ji zvlášť vytkáme, označuje příslušným zájmenem osobním, ale o věcech světa v hovoru nezúčastněného se mluví podstatnými jmény a jenom tehdy, když nechceme opakovat podstatné jméno jednou již uvedené, označujeme je zájmenem třetí osoby. Zájmena zvrtná se v češtině vztahují ke všem třem osobám, ale zvlášť je nerozlišují a jediný jejich významový úkol je vytknout, že předmět nebo jiný mimopodmětový člen věty, který se jinak vyjadřuje podstatným jménem, je totožný s podmětem věty. Zájmena přísvojovací a zájmena ukazovací mají v základě syntaktickou platnost přídatných jmen. Zájmena přísvojovací vyjadřují poměr vlastnický, a to ve smyslu pasivním, že je totiž něco v něčem držení.

Přitom se druh přísvojovacího zájmena, jehož se užije, řídí dvojím zřetelem. Když je vlastníkem zároveň podmětem věty, užije se v češtině přivlastňovacího zájmena zvrtného, a to vždycky stejného, ať je podmět v jakékoli osobě. Když vlastníkem není zároveň podmětem věty, užije se přivlastňovacího zájmena obyčejného, a to v té osobě, v jaké se v dané souvislosti mluví o vlastníku. Zájmena ukazovací vyjadřují zase vztahy prostorové (blízkost nebo vzdálenost), a to v prostoru skutečném, fyzickém (tento - onen, hovorově tenhle - tamhleten) nebo pomyslném, v textové souvislosti (ten - onen).

Všem zájmenům je společné, že věc, které se týkají nebo na niž se vztahují, neoznačují jejím individuálním jménem, nýbrž toliko na ni ukazují připomenutím některého jejího obecného rysu (čísla nebo

rodu nebo obojího). Stojí tedy opravdu místo jména a název, který pro ně mluvnické zvolila, je zcela správný.

Možná, že se vám z těch výkladů o druzích slov a o různých jejich úkolech a funkcích tak trochu točí hlava, ale věřte, že se jimi do jazyka nevkládá nic, co v něm opravdu není. Jazyk je systém velmi složitý a přitom jakoby několikarozměrný, takže každý jeho prvek souvisí s jiným hned na několika různých stranách a několika různými směry. Nemůže to ani jinak být, neboť systém jednodušší by nedovedl vyhovovat s takovou jemností všem našim potřebám vyjadřovacím. Co na jazyku udivuje, není jen jemnost, s kterou jeho složitý stroj pracuje, nýbrž také snadnost, s níž se dá ovládat každému, kdo se jednou naučí mluvit. Prostý mluvčí dbá v nenuceném hovoru, ani nevěda, složitých pravidel jazykových, jimž teoretické zkoumání jazykozpytců leckdy stěžejí přichází na kloub. Není po té straně jazyk ničím ojedinelým. I chůze například je věc nadmíru komplikovaná, ať už jde o mechaniku pohybů nebo o jejich fyziologickou souhrnu nutnou k tomu, aby se udržela rovnováha při neustálém měnění postojů, a přece ovládne toto složitě umění každé normální dítě v průběhu svého druhého roku. Snad ve vás vznikne pochybnost, zdali je zapotřebí tolika teoretického zkoumání, když je praxe tak snadná. Na tuto námitku lze lehce odpovědět a nemusíme se ani odvolávat na přirozenou lidskou zvědavost, která uvažuje i o tom, co nemá přímý praktický význam. Je pravda, že na průměrné a normální užívání lidské chůze i lidské řeči stačí v základě praktický výcvik, kterého se každému jednotlivci dostává v dětství. Jakmile jde však o nápravu patologických vad nebo o rozvinutí primitivní dovednosti v dovednost vyšší, neobejdeme se bez úvah rázu teoretického, které ukazují jediné v obou případech správnou cestu. I my se tu zabýváme teoreticky různými stránkami jazyka toliko proto, abychom ukázali, jaké jsou kořeny slovesného slohu, alespoň slohu v našem zjednodušujícím pojetí, a naznačili cesty, po kterých lze dospět k slovesné dovednosti. Po této uklidňující odbočce je na čase, abych vám řekl, že nejsme ještě u konce s výkladem o třídění zásoby slovní na jednotlivé druhy slov, neboť druhy slov tu nejsou věci konečnou. Třídění pokračuje i uvnitř jednotlivých slovních kategorií a toto druhotné třídění je ještě rozmanitější, neboť se v něm jednotlivé jazyky často od sebe pronikavě liší. Tu se již nebudeme pokoušet o soustavné náznaky, nýbrž se spokojíme prostě několika příklady. Ani v sekundárním třídění nejde v podstatě o rozdíly formální, nýbrž o rozdíly, které mají živou platnost funkční a zřetelně přispívají k významové výstavbě jazykových projevů. Tak se například podstatná jména v češtině dělí jednak na mužská, ženská a střední, jednak na životná a neživotná. Gramatický rod je u nich záleži-

stí povětšinou zcela formální, která není v žádném vztahu k jejich významu. Pro to, že je třeba podstatné jméno dvůr rodu mužského, podstatné jméno zahrada rodu ženského a podstatné jméno pole rodu středního, není žádné důvody v jejich stránce významové a rozdíl v rodu nezabarvuje také nijak jejich význam. Rozdíl mezi životností a neživotností má naproti tomu výraznou platnost významovou. Když utvoříme například množné číslo od podstatného jména špunt, běžného v řeči lidové, tvarem špunty, jenž má ve svém tvrdém zakončení znak neživotnosti, znamená to, že podržuje svůj původní význam zátky. Když však utvoříme od téhož podstatného jména množné číslo tvarem špunti, v němž ukazuje měkké zakončení na kategorii životnosti, mění se význam od základu a podstatné jméno špunt označuje pak familiárním způsobem drobné dítě. Někdy je přechod z neživotnosti do životnosti spojen se změnou gramatického rodu. Vidíme to například na třetím pádě podstatného jména špína, který ve větě *Tě špíně se už ani nevidím* označuje špínu skutečnou, nečistotu, ale ve větě *Tomu špínovi se už ani nevidím* znamená skrbliového člověka, který se zdráhá vydat peníze i tehdy, když je to jeho povinnost. Do oblasti podstatných jmen životných patří i ty řídké případy, kdy změna gramatického rodu dodává v češtině podstatnému jménu zvláštního citového přízvuku. Je tomu tak například ve spojeních kluk darebná nebo při oslovování žen mužským jménem, jako když se například Vlastě říká Vlastik.

V oblasti sloves máme v češtině zase rozdíly ve způsobu časování a rozdíly vidové. Slovesné vidy tvoří v našem jazyku bohatě členěnou soustavu funkcí a přispívají nemálo k jemné odstíněnosti ve významové výstavbě promluv. Nejlépe se to pozná v případech, kde se o témže ději užívá různých vidů k vystižení různého smyslu. Proti prostému vybidnutí nebo příkazu skoč, stojí netrpělivá pobídka nebo i hrozivý rozkaz skákej! a vedle obecného zákazu neskákej! zní zákaz specializovaný neskoč! na příklad ve větě *Neskoč mi na nohu!* Podobně se ptáme obecně po původci nové malby pokoje *Kdo vám to maloval?* ale se speciálním určením *Kdo vám to tak pěkně vymaloval?* a *Zač vám to vymaloval?* Při dvojici skoč - skákej jsme narazili na to, že se rozdílem slovesného vidu vyjadřuje leckdy důležitý rozdíl v citovém zabarvení.

Alespoň ještě jeden příklad toho druhu dosvědčí velkou důležitost vyjadřovacího úkolu, který soustava vidová v češtině plní. *Přání Pomáhej vám Pánbůh!* může znít také s veselou nadějností, ale *přání Pomoz vám Pánbůh!* zní, alespoň podle mého středočeského povědomí jazykového, hlubokým smutkem, protože svým slovesným videm ukazuje, že běží o aktuální zlou situaci, v níž je nanejvýš zapotřebí pomoci samého Boha.